

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1 ОСВІТНІ ТРАДИЦІЇ: ВИБРАНІ ПИТАННЯ

Карліна Оксана

РОЗВИТОК ОСВІТИ В ЛУЦЬКУ В XVI – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ:
ІСТОРИЧНИЙ НАРИС. 5

Каліщук Оксана

УКРАЇНСЬКІ ШКОЛИ УСС НА ВОЛИНІ. 37

Шульга Світлана

ОСВІТНІ ПРОЦЕСИ НА ВОЛИНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – 1930-Х РР.:
ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИЙ ФАКТОР. 69

Крамар Юрій

ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА ДРУГОЇ ПОЛЬСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ
ТА ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЯ НА ВОЛИНІ (1918–1939 РР.). 110

Хлібовська Ганна

ОСВІТНІ ПРОЦЕСИ У ВОЛИНСЬКІЙ ОБЛАСТІ В 1944–2020 РОКАХ. 147

РОЗДІЛ 2 «ПРОСВІТА» ТА ПРОСВІТНИЦТВО НА ВОЛИНІ

Стрільчук Людмила

ВОЛИНСЬКІ «ПРОСВІТИ» У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД:
СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ. 179

Філіпович Мирослава, Майборода Оксана

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
У ВОЛИНСЬКІЙ ОБЛАСТІ 1944–1991 РР. 214

РОЗДІЛ 3 ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ, ПОЛІТОЛОГІЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ

Бондаренко Геннадій

ВКЛАД ФАКУЛЬТЕТУ У РОЗВИТОК КРАЄЗНАВЧОЇ ОСВІТИ
ТА ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ. 273

Понедельник Лариса

ВИПУСКНИКИ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ. 312

Малеончук Галина, Ярош Ярослав

ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ, ПОЛІТОЛОГІЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ:
ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ. 344

РОЗДІЛ 1

ОСВІТНІ ТРАДИЦІЇ: ВИБРАНІ ПИТАННЯ

Карліна Оксана – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Волинського національного університету імені Лесі Українки
karlina.oxana@vnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8706-942X>

Karlina Oksana – PhD in History, Associate Professor, Department of World History, Lesya Ukrainka Volyn National University
karlina.oxana@vnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8706-942X>

Розвиток освіти в Луцьку в XVI – на початку XX століття: історичний нарис

Одним із бестселерів світового книжкового ринку 1990-х років була книжка Пола Кеннеді, англійського історика, який працював в Єльському університеті, за назвою «Приготування до XXI століття»¹. У ході аналізу історичного контексту змін, які проходять у сучасних реаліях, багато уваги автор приділив освіті та її ролі у побудові майбутнього світового порядку. Він показав, що освіта була та є основою розумного спрямування розвитку як окремого індивіда, так і всього суспільства.

У своїй багатовіковій історії школи пережили кілька глибоких змін у формах і змісті навчання та виховання учнів. Одні з них були започатковані в добу Відродження, коли закладалися підвалини освіти гуманістичного спрямування; інші – у XVIII ст., коли формувались основи освіти нового часу: секуляризація шкільної справи, широке провадження до програм навчання природничих наук, що відповідало тогочасним запитам суспільства, ще інші – на зламі XIX і XX ст., коли освітній простір став охоплювати усі верстви населення.

На третьому десятку XXI ст. з усією виразністю повстала нагальна потреба реформування шкільної освіти не тільки в Україні, але

¹ Кеннеді П. Вступая в двадцать первый век; пер. с англ. Москва : Весь Мир, 1997. 480 с.

в країнах-лідерах постмодерного світу. Без сумніву, реалізаторами реформ у шкільництві є учителі. Від їхньої фахової підготовки, націленості на особистісний розвиток, на творчість залежить успіх реформ.

Витоки освітніх традицій у Луцьку знаходимо в далекому минулому. Ще в давньоруський період з утвердженням на Волині християнства читанню й письму навчали у школах при монастирях і церквах. Вірогідно, що і при церкві Іоанна Богослова в Луцьку юнаки, які присвячували себе духовному служінню, опановували слов'янську грамоту, читаючи Святе Письмо.

У XV–XVI ст. з утвердженням чіткого адміністративно-територіального поділу на Волині зростає потреба в освічених людях. Дрібношляхетська молодь свої писарські та юридичні «університети» проходила зазвичай при канцеляріях земських і гродських судів. Навчання читанню і письму починалось із учнівських обов'язків «хлоп'яти» чи «виростка» при писареві або досвідченому правникові з поступовим опануванням «стилю канцелярії руської»². Набувши відповідних знань і досвіду, підписки-канцеляристи вели судово-адміністративні книги і нотаріальну документацію; крім того, вони широко практикували судову адвокатуру в усіх судових осередках Волині. Збережені луцькі актові книги за другу половину XVI – першу половину XVII ст. засвідчують, що в місті склалося стійке канцелярсько-юридичне середовище, з якого виростала світська інтелігенція, не пов'язана з конфесійною сферою. З членів «канцелярських династій» поповнювались ряди писарів Війська Запорозького.

У кінці XVI – на початку XVII ст. так звана освітня революція, започаткована на українських теренах школами Товариства Ісуса, охопила весь простір України-Руси – від Ярослава до Переяслава й Новгород-Сіверського. Уперше сформувалося порівняно «масове» поле освітньої комунікації західного зразка, що забезпечило підґрунтя для тих масштабних культурних зсувів, які вчені називають поворотом України «обличчям до Заходу»³.

² Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. Студії з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. Острог-Львів : [б. в.], 2002. С. 52.

³ Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття. Київ : Laurus, 2012. С. 251.

Серед 14 єзуїтських навчальних закладів⁴, які діяли з 1575 р. до середини XVII ст. на території українських воєводств у межах Речі Посполитої, був і Луцький єзуїтський колегіум.

Середню освіту, яку давали єзуїтські школи, характеризують як гуманістичну. В основі теорії освіти Товариства Ісуса лежала успадкована від гуманістів віра у пізнавальну і виховну цінність літературного тексту. Паралельно учням єзуїтських колегій прищеплювався кодекс високих зразків християнської етики і добродісної поведінки⁵. Єзуїтське шкільництво мало дуалістичний характер: забезпечувало фахову підготовку духовенства і надавало світську гуманістичну освіту⁶. Побожність виховувалася шляхом залучення учнів до церковних процесій, шкільних релігійних братств, театралізованих вистав тощо. Надаючи теоретичні знання, єзуїтські школи готували до майбутньої практичної роботи правників, канцеляристів, богословів, публічних діячів. У них навчалися як члени єзуїтського ордену (*Sholastici S.I.*), так і світські особи (*Sholares Externi*).

Єзуїтські школи називаються колегіями або колегіумами від назви єзуїтських домів, при яких вони існували. На чолі всієї шкільної мережі стояв генерал ордену єзуїтів, йому підпорядковувались провінціали, тобто керівники регіональних відділень (українські землі належали до створеної 1575 р. Польської провінції); кожному колегію очолював призначений провінціалом ректор, а за організацію навчання відповідав префект, котрий контролював професорів і учнів. Зміст навчальної програми визначався єдиним статутом «*Ratio atque institutio studiorum Societatis Iesu*» («Уклад студій Товариства Ісуса»), затвердженим у 1599 р.⁷. Той, хто бажав вступити до колегіуму, складав вступні іспити (пробації), організаційно-педагогічні і методичні засади яких були виписані в документі

⁴ Огляд джерел та бібліографії з історії єзуїтського шкільництва див.: Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI–XVII ст. Львів : Свічадо, 2005. С. 9–41.

⁵ Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI–XVII ст. С. 44.

⁶ Серяков С. Повсякденне життя єзуїтських шкіл України. *Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х т.*; гол. ред. В. Смолій, відп. ред. В. Горобець. Київ : Інститут історії України, 2012. Т. 1. *Практики, казуси та девіації повсякдення*. С. 99.

⁷ *Ratio studiorum*. Уклад студій Товариства Ісусового. Система єзуїтської освіти; [пер. з лат. Р. Паранька, пер. з англ. А. Маслюх]. Львів : Свічадо, 2008. 250 с.

інформаційного характеру «Examengeneralis»⁸. Колегії середнього рівня (до яких належав і Луцький колегіум) мали п'ять класів, з яких три нижчі називалися «граматичними» (*infima, grammatica, syntaxis*), а два вищі – «гуманістичними» (поетики і риторики). У нижчому класі інфіми учні опановували основи латини, вчилися будувати речення, читати і перекладати окремі листи Цицерона або Катона. Латину вивчали за посібником португальського єзуїта Емануїла Альвара (Мануеля Альвареса) «*Deinstitutione grammaticae*» у трьох частинах, який десятка разів передавався у всій Європі, в тому числі й в Україні, починаючи з 1577 р. У другому граматичному класі вивчали граматичні правила, основи синтаксису. Катехизм викладався латинською мовою за спеціальними шкільними виданнями. У третьому класі учень повинен був досконало знати латинську граматику, писати і говорити латиною, а також мати певні знання з історії, географії, міфології. Вивчення грецької мови починалося ще в класі інфіми і продовжувалось у наступних класах. Також вчили початки математики. У класі поетики учні поглиблювали знання класичних мов, писали власні твори, вірші, промови, а у класі риторики продовжувалось вивчення латини і греки, поєднане з опануванням красномовства, з вправленням у написанні епіграм, од, елегій, промов, поем⁹. У 1730-х – 1750-х рр. з розвитком природничо-математичних наук до програм окремих шкіл як окремі предмети поступово впроваджувалися історія, географія, архітектура, механіка, експериментальна фізика, астрономія, природне право. Наприклад, з 1739 р. в єзуїтських школах Речі Посполитої стали викладати історію як окремий предмет, методика якого передбачала зосередження уваги учнів на з'ясуванні причинно-наслідкових зв'язків та морально-виховних аспектах¹⁰.

Товариство Ісуса навчало і утримувало учнів безкоштовно, при цьому дотримуючись принципу терпимості до віросповідання

⁸ Перший і Загальний екзамен, який слід пропонувати всім, хто звертається з проханням про вступ до Товариства Ісуса. *Конституції Товариства Ісуса та їх Додаткові Норми*; пер. з англ. А. Маслюх. Львів : Свічадо, 2005. С. 21–54.

⁹ Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI–XVII ст. С. 56–64.

¹⁰ Puchowski K. *Nauczanie historii w polskich kolegiach jezuickich (1565–1773). Zarys problematyki. Jezuici a kultura polska: materiały sympozjum z okazji Jubileuszu 500-lecia urodzin Ignacego Loyoli (1491–1991) i 450-lecia powstania Towarzystwa Jezusowego (1540–1990, Kraków, 15–17 lutego 1991 r.* Kraków: WAM; Księża Jezuici, 1993. S. 290.

учнів-некатоликів. Хлопцям із нижчих верст освіта давала змогу піднятися по соціальній драбині, зайнявши, наприклад, місце секретаря у магната, писаря у магістраті чи обравши кар'єру духовної особи.

Матеріальне підґрунтя єзуїтських шкіл сформувалися за рахунок маєтків і грошових сум, отриманих від фундаторів і добродійців. Скажімо, загальна сума прибутків Луцького колегіуму в 1648 р. складала 7110 злотих (для порівняння Львівського – 10 тисяч злотих)¹¹.

Єзуїти прибули до Луцька в 1604 році на запрошення луцького єпископа Мартина Шишковського (1604–1607 рр.) і розпочали місіонерську діяльність при тогочасному кафедральному костелі св. Трійці¹². Через чотири роки місія здобула статус колегії. Школу єзуїти відкрили у 1608 р. з трьома граматичними класами в будинку біля дерев'яної кафедральної дзвіниці. Наступного року почав діяти клас поетики, а в 1611 р. – клас риторики. Перший відомий віршований твір місцевих учнів класу риторики датується 1615 р. Це був поховальний панегірик на смерть власника містечка Олики князя Миколая Криштофа Радзивілла «Threnjdiaeinfunere...», виданий у Львові¹³. Вищих студій філософії і теології Луцький колегіум не практикував, хоча з 1630-х років тут час від часу, за наявності відповідних професорів, викладали філософію¹⁴.

У серпні 1648 р., коли козацьке військо наблизилось до Луцька, колегію було тимчасово закрито. Після Зборівського мирного договору єзуїти повернулись до Луцька, але залишали його ще в 1652, 1653 і 1659 роках. З їхнім поверненням відновлювалась робота школи, яка діяла до 1773 р.

У Луцькому колегіуму розпочинали свою кар'єру в Товаристві Ісуса магістрами-викладачами чимало відомих у майбутньому теологів, філософів, письменників. Скажімо, Бартоломей Папроцький, письменник, теоретик мови; Андреас Гачель (Мокрський), видатний проповідник,

¹¹ Серяков С. Острозька єзуїтська школа в другій половині XVII ст.: матеріальне підґрунтя існування, викладацький склад, інтелектуально-культурний потенціал. *Острозька старовина*. 2016. Вип. 5. С. 68.

¹² Zaleski S. Jezuci w Polsce. Kraków: W. L. Anczyc i sp., 1904. T. 4. Cz.II. Kolegia i domu założone w pierwszej dobie rządów Zygmunta III. 1588–1608. S. 931, 933, 935–936.

¹³ Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI–XVII ст. С. 123; Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні. Львів: Вища школа, 1981. Кн. 1: 1574–1700. С. 37–36. № 106.

¹⁴ Zaleski S. Jezuci w Polsce. T. 4. Cz.II. S. 936–937.

учитель Богдана Хмельницького у класі риторики і посередник у польсько-козацьких переговорах; Томас Ельзановський, філософ і полеміст. Протягом семи років обіймав посади суперіора (голови місії) і ректора в Луцьку, значно спричинившись до становлення колегіуму, Сигізмунд Обріціус¹⁵.

Чисельність учнів Луцького колегіуму до 1649 р. могла досягати 300–350 осіб. Дослідниками встановлено імена 110 учнів, які в ньому навчалися між 1608/1611–1658 рр.¹⁶. Оскільки навчання в Луцькому колегіумі завершувалося поетикою і риторикою, то вік учнів коливався між 12–15 і 18–20 роками. Більшість із них мала шляхетське походження. Серед них були три представники княжого роду Чорторийських, вихідці з родин найпомітнішої шляхти, що посідала земські уряди, сини місцевих зем'ян-дідичів і адвокатсько-канцелярських службовців¹⁷. До нешляхтичів, який навчався упродовж 1615–1621 рр., належав син луцького райці Олександра Ян Бе[н]дерман, котрий від середини 1620-х рр. був підписком Коронної канцелярії, дослужився до королівського секретаря, а з 1631 р. – шефа Руської метрики¹⁸.

Для шляхетського і міщанського загалу бралися до уваги насамперед такі очевидні переваги єзуїтського шкільництва: можливість отримати ґрунтовну освіту безкоштовно, мати відмінні знання латини та навички доладної поведінки¹⁹. Навчальні заклади Товариства Ісуса перетворилися у важливі ретранслятори в українському соціумі елементів античної спадщини та культурних здобутків Ренесансу і Бароко. Однак у вік Просвітництва єзуїти не зуміли ні оновити свої методи викладання, ні скористатися прогресом світських наук для вдосконалення богословських студій. Вони хотіли йти в ногу зі століттям, але на побачення зі століттям Просвітництва вони спізнилися²⁰.

¹⁵ Шевченко Т. Викладачі Луцького єзуїтського колегіуму (1608–1648). *Київська старовина*. 2000. № 6. С. 51.

¹⁶ Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття. С. 255.

¹⁷ Там само. С. 257–263.

¹⁸ Його біографію див.: Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569 – 1673 рр. Студії з історії українського регіоналізму в речі посполитій. С. 169 – 170.

¹⁹ Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI–XVII ст. С. 154.

²⁰ Леруа М. Миф о иезуитах. От Беранже до Мишле; пер. с фр. Москва : Языки славянской культуры, 2001. С. 27.

З останньої чверті XVI ст. єзуїтську модель шкільництва почали переймати православні навчальні заклади. До таких належала школа в Луцьку, відкрита Хрестовоздвиженським братством – відомої в історії мирянської організації, заснованої в 1617 р. Початком діяльності Луцької братської школи²¹ дослідники вважають 1620 р., коли почалось будівництво шкільного приміщення²². Функціонування Луцької братської школи розкривають два статuti, датовані 1620–ми роками²³. Перший статут «Порядок школьный» вважають копією Львівського шкільного статуту 1586 р., а другий «Прав школы називає Греко-латино-словенской Луцкой артикулы» розробило братство з метою підвищити рівень освіти в школі. У першому статуті згадуються науки «вызволненные», які є вищими від навчання «куншту і ремесла». Шкільна програма, розкрита у другому статуті, включала читання, писання, основи арифметики, церковний спів; старші учні опановували риторику і діалектику, велика увагу приділялась вивченню грецької мови. Підручниками були Псалтир, Євангеліє, Апостол, книги пророків, вчення святих отців та інші. Як вважають дослідники, програма навчання Луцької школи була близькою до Львівської²⁴ та відповідала рівню середнього навчального закладу²⁵. На відміну

²¹ Луцьке Хрестовоздвиженське братство і братська школа мають тривалу історіографічну традицію, огляд якої викладений у кількох публікаціях. Див.: Менько В. Церковні братства Волині в історіографії другої половини XIX – початку XXI ст. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич : Коло, 2009. Вип. XIII. С. 146–155; Ворончук І. Українські православні братства: історіографічна традиція, проблеми і перспективи. *Українознавство*. 2016. № 4 (62). С. 15–29; Ворончук І. Луцьке Хрестовоздвиженське братство: історіографічний аспект та актуальні проблеми. *Луцьке Хрестовоздвиженське братство – інституційний розвиток та місце в суспільному русі України та Білорусі* : мат. Міжнарод. наук. конф., присвяченої 400-літтю Луцького Хрестовоздвиженського братства, м. Луцьк, 28–29 вересня 2017 р.: наук. зб. Луцьк : Вежа-Друк, 2017. С. 31–53.

²² Харлампович К.В. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII в., отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви. Казань : типо-литогр. Император. Ун-та, 1898. С. 342.

²³ Уставные статьи Луцкой греко-латино-словенской школы. *Памятники, издаваемые Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденною при киевском военном, подольском и волинском генерал-губернаторе*; изд. 2-е. Киев : лито-типогр. И.К. Вальнерп, 1848. Т. 1. С. 83–115.

²⁴ Тимошенко Л. Луцьке Хрестовоздвиженське братство в XVII ст.: типологічні риси мирянської організації та її інституційний розвиток. *Луцьке Хрестовоздвиженське братство – інституційний розвиток та місце в суспільному русі України та Білорусі*. С. 20

²⁵ Ворончук І. Луцьке Хрестовоздвиженське братство: історіографічний аспект та актуальні проблеми. *Луцьке Хрестовоздвиженське братство – інституційний розвиток та місце в суспільному русі України та Білорусі*. С. 43; Ісаєвич Я. Братства та їхні школи. Шкільництво уніатів. Історія української культури в п'яти томах. Київ : Наукова думка, 2001. Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть. С. 554, 561.

від єзуїтської колегії, братська школа задовольняла освітні потреби переважно міщан самого Луцька. Із 13 відомих імен її учнів за 1627–1639 рр. лише три належать вірогідним шляхтичам, решта – міщанам²⁶.

Деякі учні та вчителі вміли віршувати, про що свідчить уміщений у «Ляменті...», виданому в Луцьку в 1628 р. у зв'язку зі смертю священника братської церкви о. Івана Василевича, «Трен нищих спудеєв школи братське Луцьке» за підписом «пенітарха» Григорія Сомино-вича – школяра, що відповідав за шкільні порядки і дисципліну. З братською школою були пов'язані Іван Карпович, автор «Елегії» в «Ляменті...», і луцький міщанин Степан Полумеркович, автор вірша на похорон Василини Яцківни²⁷. Збереглися відомості про ченців братського монастиря, які були вчителями школи: Єлисей Ілковський (ректор школи у 1628 р.), бакалавр (тобто учитель) Павло Босинський (згадка 1634 р.), вчитель риторики, філософії і математики ігумен Августин Славинський (середина XVII ст.). Імовірними діячами школи вважаються Зосима Согникевич і маляр Іов Кондзелевич²⁸.

Луцька братська школа продовжила працювати і після переходу Луцької єпархії на унію близько 1720 р., коли братство значно ослабло. Ченці-василіани опікувалися школою, але наприкінці XVIII ст. вона перестала існувати²⁹.

В останній третині XVIII ст. у Центрально-східній Європі назріла реформа освіти, основним завданням якої була секуляризація шкільної справи, широке провадження до програм навчання природничих наук, що відповідало тогочасним запитам суспільства. Однією з перших здійснила таку реформу Річ Посполита. Під впливом ідей Просвітництва, де освіта розглядалась як один із важливих чинників удосконалення особистості, суспільства і держави, розпочався процес формування нової школи. Її концепцію розробила створена рішенням сейму у 1773 р.

²⁶ Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. Київ : Наукова думка, 1966. С. 140.

²⁷ Лямент по отцю Іоану Василевичу, написаний в Луцьку року 1628-го. Фототипія. Переклади. Дослідження; упор. О. Бірюліна, передм. В. Александровича, дослідж. О. Огневої, О. Бірюліної. Луцьк : Зоря, 2008. 112 с.

²⁸ Тимошенко Л. Луцьке Хрестовоздвиженське братство в XVII ст.: типологічні риси мирянської організації та її інституційний розвиток. *Луцьке Хрестовоздвиженське братство – інституційний розвиток та місце в суспільному русі України та Білорусі*. С. 21.

²⁹ Левицкий О. И. Луцкая старина. Киев : тип. Императорского Университета Св. Владимира, 1891. С. 21.